

УДК 37.013.78

Капустін С.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ГРОМАДЯНСЬКЕ ТА ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ – СЕРЦЕВИНА ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ЦІЛІСНОГО СВІТОГЛЯДУ УЧНІВ

Цілісний світогляд є системою органічно і взаємодоповнюючих сегментів компетентісно освоєних знань про природу і людину, суспільство і культуру, процеси, що відбуваються в реальному суспільстві, перспективи розвитку вітчизняних та світових процесів. Кожен з цих сегментів є важливим і необхідним. Школа має забезпечити освоєння кожного з них, причому без упередженості чи другорядності. Разом з тим, оскільки людина живе суспільним чином «суспільні компетенції» становлять основу-основ її успішної життєдіяльності, а відтак серцевину процесу формування цілісного світогляду учнів має становити громадянське та патріотичне виховання. В сучасній школі воно має занедбаний характер. Більшість учнів про суспільство мало що знають, а тим паче уміють користуватись знаннями про суспільство в практичній діяльності, особливості його функціонування та розвитку, про свої права і обов'язки. Саме тому більшість з них стають об'єктами маніпуляцій деструктивних сил. Протидію цьому має забезпечити цілісний світогляд особистості, ґрунтовно сформований вихованням, насамперед, громадянським та патріотичним.

Ключові поняття: людина, культура, освіта, світогляд, виховання, патріотизм.

Капустин С.В. Гражданское и патриотическое воспитание - сердцевина процесса формирования целостного мировоззрения учащихся Целостное мировоззрение является системой органично и взаимодополняющих частей компетентно освоенных знаний о природе и человеке, обществе и культуре, процессы, происходящие в реальном обществе, перспективы развития отечественных и мировых процессов. Каждый из этих сегментов является важным и необходимым. Школа должна обеспечить освоение каждого из них, причем без предвзятости или второстепенности. Вместе с тем, поскольку человек живет общественным образом «общественные компетенции» составляют основу-основ ее успешной жизнедеятельности, а затем сердцевину процесса формирования целостного мировоззрения учащихся должно составлять гражданское и патриотическое воспитание. В современной школе он имеет заброшенный характер. Большинство учеников об обществе мало что знают, а тем более умеют пользоваться знаниями об обществе в практической деятельности, особенности его функционирования и развития, о своих правах и обязанностях. Именно поэтому большинство из них становятся объектами манипуляций деструктивных сил. Противодействие этому должно обеспечить целостное мировоззрение личности, основательно сформированное воспитанием, прежде всего, гражданским и патриотическим.

Ключевые понятия: человек, культура, образование, мировоззрение, воспитание, патриотизм.

Kapustin S. Civic and patriotic education - the core of the process of forming a holistic outlook of students A holistic worldview is a system of organically and complementary segments of competently mastered knowledge about nature and man, society and culture, the processes taking place in a real society, the prospects of development of domestic and world processes. Each of these segments is important and necessary. The school should ensure the development of each of them, without prejudice or lack of respect. However, since a person lives in a social way, "social competences" form the basis, the basis of its successful life, and therefore the core of the process of forming a holistic outlook of students must be civil and patriotic education. In the modern school, it has an abandoned character. Most students do not know much about society, and, moreover, they are able to use knowledge about society in practice, especially its functioning and development, its rights and responsibilities. That is why most of them become objects of manipulation of destructive forces. The counteraction to this must be ensured by a holistic outlook of the individual, thoroughly formed by education, first of all, civil and patriotic.

Key concepts: man, culture, worldview, education, patriotism.

В кожному суспільстві діють свої традиції, закони і правила співжиття взаємодіючих суб'єктів. Окрім того, сьогодні існує і певний глобальний простір загальних установок соціальної взаємодії. Враховуючи це, сучасна людина потребує адекватної компетентісно-світоглядної підготовки до успішної життєдіяльності як в своїй локальній громаді, в своїй державі, так і в глобалізованому світі. Надзвичайно важливо, щоб світогляд молодої людини, яка входить в таке складне і багатовимірне соціальне середовище, відповідав його викликам і законам функціонування. Саме тому національна система освіти несе на собі значну міру відповідальності за громадянське виховання, яке має орієнтуватися як на національно-патріотичні, так і на загальнолюдські цінності. «Будь-яка держава і режим потребують чіткої системи громадянської освіти і виховання. Якщо у молоді не виховати усвідомлення необхідності і звичку діяти конституціонально, всі державотворчі зусилля будуть марними. Залишається лише повторити за Аристотелем, що політика є одним з фундаментальних напрямів навчання і виховання, адже вона є визначальною основою людського добробуту і найвищою формою практичної діяльності» [1, р. 16].

В Україні склалася доволі складна і парадоксальна ситуація, коли пострадянська, посттоталітарна соціальна трансформація значно фрагментувала громадянське поле, в якому були присутні найрізноманітніші орієнтири, що носили як громадянсько-патріотичне, так і реакційно-номенклатурний характер. На таку складну ситуацію наклалося домінування глобалізаційних прагматичних цінностей, через що молодь дійсно залишилася без ґрунтового та цілісного світоглядно-аксіологічного забезпечення в аспекті ціннісної соціалізації, громадянськості, патріотичної відповідальності.

В такій складній обстановці освіта, на жаль, не стала тим середовищем, в якому для молоді створювались би сприятливі умови для формування громадянських цінностей, свідомості, культури. Навпаки, українська система освіти стала своєрідним дзеркалом кризово-трансформаційного суспільства, позначаючись всіма стандартними негараздами та негативними явищами. Це призвело до значного поглиблення соціальної

кризи і ескалації насильницьких настроїв в суспільстві. Маємо підкреслити, що і сьогодні саме освітня сфера несе на собі найбільшу відповідальність щодо світоглядно-громадянського виховання молоді. При цьому в такому вихованні мають враховуватися як внутрішньодержавна кризова ситуація, так і глобалізаційні процеси, притаманні сучасній цивілізації в цілому. «В умовах глобалізації людського суспільства громадянське виховання передбачає ознайомлення з методами та технологіями суспільно-політичної активності, набуття навичок участі в громадянському житті, через практичний досвід співпраці з місцевою громадою (школа, вулиця, мікрорайон, населений пункт) та владними структурами, здобуття досвіду громадянських дій та демократичної поведінки у розв'язанні соціально важливих проблем. Складові громадянського виховання – це інтегративна єдність політичних, правових, соціальних, духовних проблем» [2, с. 4]. Сьогодні у української освіти ще не існує цілісної концептуальної бази для смислової, ціннісної, світоглядної, практично-діяльної інтеграції перерахованих компонентів. Нам ще тільки належить виробити таку парадигму громадянського і патріотичного виховання, яка б відповідала реальним компетентнісним потребам молоді людини, що живе в кризовому і глобалізованому соціумі. Наше дослідження покликане актуалізувати проблематику громадянського і патріотичного виховання в національній школі саме в аспекті формування цілісного світогляду молодого покоління.

Чому ми вважаємо, що саме освіта, а не батьківське виховання, засоби масової інформації чи інтернет-середовище несе найбільшу відповідальність за громадянсько-патріотичне виховання молоді? Справа в тому, що освітнє середовище володіє потенціалом впорядкованого, педагогічно компетентного, грамотно організованого виховання громадянськості, тоді як інші суб'єкти такого виховання скоріше відіграють стихійне значення, хоча й можуть нести певний позитив. В сучасній освітології існує доволі стійкий консенсус про те, що саме «освіта несе найбільшу відповідальність за виховання у особистості громадянських якостей і чеснот, а також за її підготовку до майбутньої участі у демократичних учасницьких процедурах, процесах та інституціях» [3, р. 18]. При цьому сучасна, інноваційна, модернізована і гуманістична освіта не просто надає дитині чи молодій людині інформацію про те, як потрібно поводити себе в суспільстві, але створює завдяки використанню всього комплексу освітніх, педагогічних, організаційних засобів цілісне світоглядне уявлення особистості про її буттєво-соціальний, аксіологічно-громадянський, патріотично-компетентнісний статус. Саме «сфера освіти найбільш повно задовольняє не тільки інтереси, потреби, запити особистості, здійснює її підготовку до життя у соціумі, а й сприяє формуванню у молоді людини свідомості громадянина суспільства, здатності до розуміння й сприйняття суспільних трансформацій, змін та їхніх наслідків, активної життєвої позиції у суспільних процесах» [4, с. 134]. Для того щоб громадянські та патріотичні почуття, цінності, ідеали, відповідальність перетворилися не на ситуативні прояви, а на стійкі феноменологічно-аксіологічні елементи світогляду, для дітей і молоді необхідно створювати модернізоване інноваційно-гуманістичне навчально-виховне середовище, в якому будуть використовуватися всі необхідні педагогічно-технологічні засоби для реально перетворення індивідів на громадян, що матимуть стійкі світоглядно-ціннісні

переконання. В нашій країні для створення такої модернізованої системи необхідно ще подолати безліч гострих суперечностей громадянського та патріотичного виховання, що існують сьогодні в нашій школі. Зупинимося на аналізі ключових проблем більш детально.

З нашої точки зору, ключовою причиною неефективності організованих педагогічних форм громадянського виховання в нашій країні в останні два десятиліття стало те, що зміст такого виховання гостро суперечив тій соціальній реальності, яка оточує молодь в нашій державі. Якщо у виховному процесі проголошуються прекрасні ідеали та цілі, а в реальності в країні процвітає корупція, хабарництво, відсутність поваги до прав людини і справедливе правосуддя, то виховання, скоріш за все, виявляється безплідним. Таким чином, можемо і сьогодні стверджувати наявність «загострення суперечностей між вихованням громадян у дусі демократії і свободи та зниженням рівня громадянської відповідальності, посиленням дестабілізаційних процесів у суспільстві і відсутністю гарантій безпеки особистості» [там же]. Це надзвичайно складна ситуація через те, що вона являє собою своєрідне замкнуте коло. З одного боку, щоб змінювати ситуацію в країні на краще та проводити справжні демократизаційні перетворення, необхідні громадяни з високим рівнем політичної культури і громадянської відповідальності. З іншого ж, саме відсутність демократичних свобод і поваги до прав людини в реальному соціумі перешкоджає ефективному вихованню молодого покоління з високим рівнем правової свідомості і демократичним світоглядом. Національній освіті сьогодні необхідно здійснити інноваційні надзусилля для того, щоб вийти з цього порочного кола і почати виховувати справжніх громадян демократичної держави з цілісним світоглядом, поєднуючим в собі такі цінності як повага до прав людини, демократизм, толерантність, соціальна відповідальність.

Поки що в українській освіті таких надзусиль не робилося. Не відбулося змістовної і формально гуманітаризації освіти, не впроваджувалися інноваційні методи виховання, а концептуальні засади громадянської освіти і виховання залишаються більшою мірою декларативними паперами. З іншого боку, в тій складній ситуації, в якій опинилася сьогодні наша країна, у самої молоді складається потужний запит на високоефективне громадянське виховання. Учні шкіл і студенти самі розуміють необхідність підвищення власної політичної культури і громадянської відповідальності. Освітняни мають відповісти на цей запит, кардинальним чином реформуючи сучасну неефективну систему громадянської освіти, що діє в наших навчальних закладах різного рівня. «Система громадянської освіти й виховання в Україні є недосконалою і потребує концептуального підходу. «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» якраз вказує на актуальність вироблення основних засад, цілей і напрямів, змісту, форм та методів громадянського виховання у сучасних умовах. Посилена увага до проблем громадянського виховання зумовлена також тенденціями європейської інтеграції. Єдиний європейський освітньо-виховний простір стає для України суспільно значущим і актуальним. При цьому кожна країна розробляє і впроваджує власну стратегію громадянського навчання й виховання підрастаючого покоління у третьому тисячолітті» [5, с. 3]. Таким чином, першочерговим завданням української освітньої спільноти є вироблення концептуальних основ громадянського

виховання молодого покоління, а також всебічне впровадження ефективних гуманістично-інноваційних технологій, що забезпечать реальну актуальність навчально-виховного процесу, спрямованого на формування громадянськості як одного з ключових елементів цілісного, феноменологічно і аксіологічно насиченого світогляду кожної молодої людини.

Виконуючи таке завдання, необхідно чітко розуміти складність, комплексність та багатовимірність таких світоглядно-особистісних феноменів, як громадянська свідомість, культура, поведінка. Всі вони поєднуються в інтегративній категорії громадянськості, яка виявляється в найрізноманітніших сутнісних, формальних та практично-особистісних проявах. На концептуально-теоретичному рівні дуже важливо чітко сформулювати функціонально-структурну модель особистісної громадянськості, на основі якої і мають розроблятися конкретні методики і технології громадянського виховання, спрямовані на формування цілісного світогляду учнів. Як відзначає український дослідник І.О. Грязнов «громадянськість особистості, яку складають моральна, політична та правова культура, почуття власної гідності, внутрішньої свободи і водночас вболівання за суспільні ідеали, за пріоритети держави, благо свого народу і його дружні взаємини у світовому співтоваристві визначається як один із головних критеріїв і результатів громадянського виховання. До складових особистісних якостей громадянськості відносять: 1) громадянську самосвідомість (розумове осягнення і внутрішнє прийняття людиною того реального факту, що вона належить до певного державного соціуму); 2) почуття громадянської гідності (переживання людиною позитивного ставлення до самої себе і вимога нею такого ж ставлення від інших з огляду на цінності своєї держави); 3) почуття громадянського обов'язку (особистість усвідомлює і переживає свою багатосторонню залежність від держави, інтеріоризує ті завдання, які поставила перед нею держава, і які вона повинна реалізувати в своїй діяльності); 4) почуття громадянської відповідальності (переживання відповідності наслідків власної діяльності громадянському обов'язку); 5) громадянську совість (допомагає не лише осмислити наслідки поведінки, а й емоційно на них прореагувати); 6) громадянську мужність (виражається в здатності при відстоюванні державно-суспільних цілей діяти рішуче, доцільно, активно в складних екстремальних ситуаціях)» [6, с. 17]. Всі ці якості мають виховуватися в комплексі, що вимагає створення в кожному навчальному закладі справжнього культурно-громадянського простору, в якому б ключовими пріоритетами і цінностями були особистісна і навчальна свобода, творчість, ініціативність, групова та індивідуальна відповідальність, високий рівень поваги до прав і поглядів всіх суб'єктів навчально-виховного процесу. Поки що в більшості українських шкіл не застосовується комплексного підходу до виховання громадянськості учнів, що й призводить до неможливості повноцінного включення громадянських цінностей та демократичних ідеалів в цілісну структуру світогляду кожної молодої людини. З нашої точки зору, в цьому й полягає одна з ключових суперечностей громадянського та патріотичного виховання в сучасній українській загальноосвітній школі.

Загалом можна відмітити те, що українська освітня спільнота поки що ставила завдання, пов'язані із громадянським і патріотичним вихованням шкільної молоді досить ситуативно і фрагментовано, а не системно та цілісно. Окремі педагоги максимально

використовують свій виховний таланти і намагаються прищепити дітям справжні цінності гуманізму, демократизму, толерантності і відповідальності. Але якщо це не відбувається системно, впорядковано і цілеспрямовано, то стійкого результату щодо формування цілісного громадянського світогляду особистості годі й чекати. В цьому аспекті, «особливе занепокоєння нині викликає загострення суперечностей між: 1) завданнями громадянського виховання та недостатнім рівнем їх розв'язання в особливих умовах сучасної України; 2) наявністю виховного потенціалу традицій рідного краю та недостатнім їх залученням у роботу сучасних навчальних закладів; 3) значущістю виховної діяльності сім'ї та невідповідністю батьків до виховання громадянських якостей у дітей» [7, с. 20]. Це суперечності між високим потенціалом, яким традиційно володіє українська освіта в галузі виховання, та неможливістю його реалізації через використання застарілих, відсталих, неактуальних виховних технологій, насичених стереотипами та методиками пострадянського характеру. Долати такий розрив між потенціальними можливостями та їх реалізацією має нове покоління висококваліфікованих та компетентних педагогів, підготовка яких є зоною відповідальності вітчизняних педагогічних університетів, які також мають особливий наголос в своїй діяльності зробити на проблематику громадянського та патріотичного виховання.

Водночас, навіть гарно підготовлені педагоги не зможуть повністю реалізувати свій особистісно-компетентнісний потенціал, якщо їх професійна діяльність не буде спиратися на цілісну концепцію громадянсько-патріотичного виховання в національній школі. Розробка такої системи має бути справою всіх без виключення суб'єктів, що тим чи іншим чином визначають концептуально-змістовні та організаційні напрями розвитку української школи. Поки що ж така цілісна і спільна діяльність ще не розпочалася, через що ми змушені констатувати, що «причиною недостатньої сформованості громадянської самосвідомості школярів є: не розроблена система громадянського виховання молоді у сучасних умовах, неефективне використання засобів національної культури у навчально-виховному процесі школи і недостатній теоретичний та практичний рівень підготовленості майбутніх вчителів до вирішення цієї проблеми» [8, с. 18]. Всі ці суперечності можуть здатися проблемою виключно освітянської спільноти, яка має докладати професійних зусиль для становлення і еволюційного розвитку повноцінної і сучасної системи громадянсько-патріотичного виховання в нашій національній школі. Насправді ж, це проблема всього суспільства, що й проявляється яскраво в сучасній загальнонаціональній кризі, яка доведена до справжнього збройного конфлікту через те, що українське суспільство не мало достатньої громадянсько-патріотичної гомогенності для протистояння агресивним зовнішнім зазіханням та протидії інформаційній агресії.

Суперечності громадянського та патріотичного виховання в сучасній українській школі, як ми бачимо, носять як педагогічно-професійний, технологічно-виховний, так і світоглядно-ціннісний характер. Повинні скластися умови, за яких вирішення цих суперечностей стало б системним і всеохопним. Для цього цілісна громада українських освітян має поставити перед собою єдине завдання підвищення якості громадянсько-патріотичного виховання. Реалізація ж поставленої мети буде вже впроваджуватися шляхом конкретних навчально-виховних інструментів, методик і технологій. Вітчизняні

дослідники цієї проблематики підкреслюють, що «основні умови, за яких розвиток громадянської освіти старшокласників стане ефективніший, включають в себе: розроблення і запровадження окремого навчального курсу; інтеграцію елементів змісту громадянської освіти в існуючі шкільні предмети; гуманізацію відносин між педагогами й учнями; впровадження нових методик громадянської освіти, які забезпечували б активність учнів у сприйнятті інформації та виробленні їхньої громадянської позиції; активізація суспільної діяльності учнів у позакласній і позашкільній роботі; демократизацію функціонування навчального закладу; забезпечення системи підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів» [9, с. 12]. Для впровадження і реалізації перелічених принципів громадянсько-політичного виховання необхідно створити цілу низку умов змістовного, організаційного, навчально-технологічного характеру. Але найголовнішим чинником, що може реально вплинути на розв'язання суперечностей громадянського і патріотичного виховання в сучасній українській школі, з нашої точки зору, має стати справжній концептуально-дискурсивний консенсус до якого мають долучитися всі відповідальні за розвиток національної системи освіти суб'єкти.

Підсумовуючи наш аналіз основних суперечностей громадянського та патріотичного виховання в сучасній українській школі, відмітимо, що одним з ключових завдань, що постають сьогодні перед національною освітньою спільнотою, є інтенсифікація підготовки майбутніх вчителів до реалізації найновітніших технологій та інноваційно-гуманістичних методик в процесі виховання школярів. Тільки майстерний педагог взмозі реально перетворювати певні ідеї, цінності та ідеали на невід'ємний елемент цілісного світогляду учнів. Погодимось з відомою українською дослідницею О.О. Красовською в тому, що «стимулом розвитку і вдосконалення підготовки майбутніх учителів до забезпечення громадянського виховання школярів є необхідність подолання суперечностей між: 1) об'єктивною потребою суспільства у конкурентоспроможних фахівцях, затребуваністю їх особистісної, громадянської позиції та реальним станом підготовки, зорієнтованої на формування функціональної готовності випускників ВНЗ до роботи у сфері освіти; 2) новими соціальними потребами у підготовці вчителів до забезпечення основ громадянського виховання школярів та недооцінкою цього процесу в сучасній системі вищої педагогічної освіти; 3) потребою гуманізації навчально-виховного процесу, необхідністю докорінної зміни характеру взаємин між усіма його учасниками та неготовністю вчителя до цього; 4) необхідністю збільшення за обсягом та складністю змісту суспільствознавчих знань та наявною пропозицією з боку усталеної професійної підготовки фрагментарного, утилітарного знання; 5) теоретизацією викладання фундаментальних дисциплін у вищих педагогічних навчальних закладах, використанням методів навчання, які базуються в основному на когнітивних способах пізнання та необхідності підсилення ціннісно-сислової й регулятивно-нормативної складової підготовки майбутніх учителів до виховної діяльності; 6) змінами в змісті виховної діяльності вчителя початкової школи та рівнях їхнього відображення у змісті й формах підготовки студентів до забезпечення основ громадянської освіти школярів; 7) високими вимогами до вчителя щодо забезпечення особистісно зорієнтованого підходу до навчання та виховання школярів і недостатньою готовністю педагогічних кадрів до відповідних змін; 8) функціональною спрямованістю викладання фахових дисциплін та

інтегративним характером виховної діяльності вчителя» [10, с. 88 – 89]. Враховуючи комплексність завдань, що постають перед українськими освітянами в сфері подолання основних суперечностей громадянського та патріотичного виховання, в нашому дослідженні необхідно детальніше зупинитися на навчально-виховному забезпеченні цього процесу. Зокрема, з нашої точки зору варто довести необхідність впровадження в школі курсів (циклів лекцій, уроків) з громадянської освіти, а також повноцінно впроваджувати практикуми з громадянського та патріотичного виховання особистості кожного учня.

Література:

1. Civic Education and Culture / Edited by Bradley C.S. Watson. – Wilmington: ISI Books, 2005 – 204 p.
2. Громадянське виховання: нові виклики сучасних реалій в умовах трансформації суспільства: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / уклад.: З.М. Горова, В. В. Косенко. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2011. – 128 с.
3. *Hedtke R.* Critical Approaches to Education for Civic and Political Participation / Reinhold Hedtke, Tatjana Zimenkova // Education for Civic and Political Participation: A Critical Approach. – New York: Routledge, 2013. – P. 17 – 29.
4. *Сисоєва С.* Освітнологічний контекст освітніх реформ / Світлана Сисоєва // Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія: монографія / за ред. Василя Кременя, Тадеуша Левовицького, Віктора Огнев'юка, Світлани Сисоєвої. – К.: ТОВ Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2013. – С. 133 – 151.
5. *Гурій М.О.* Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Марія Гурій. – Дрогобич, 2008. – 21 с.
6. *Грязнов І.О.* Ідеї виховання громадянськості в сучасних умовах педагогічної діяльності / І.О. Грязнов // Збірник наукових праць «Педагогічна освіта: теорія і практика». – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2012. – Випуск 10. – С. 16 – 20.
7. *Смолюк І.* Особливості виховання громадянських якостей у дітей молодшого шкільного віку / Іван Смолюк // Педагогічний часопис Волині. – 2016. – № 1 (2). – С. 19 – 26.
8. *Красовська О.О.* Виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.01 – теорія та історія педагогіки / Ольга Красовська. – К., 1999. – 23 с.
9. *Вербицька П.В.* Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Спеціальність: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Поліна Вербицька. – К., 2000. – 18 с.
10. *Красовська О.О.* Підготовка майбутніх учителів початкової школи до громадянського виховання молодших школярів / О. Красовська, Л. Пивоварчук // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: збірник наукових праць. – Рівне: РВЦ МЕРУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2014. – Випуск 2 (12). – С. 86 – 94.